

УДК 347.19

DOI <https://doi.org/10.32844/2618-1258.2020.3.14>

ПАРАСЮК М.В.

СУТНІСТЬ І ПРАВОВА ПРИРОДА ЮРИДИЧНОЇ ОСОБИ

У статті розглядаються основні підходи до визначення сутності юридичної особи, наголошується, що вони беруть свій початок у давньоримському праві.

У сучасній цивілістиці є скептичний погляд на правове значення проблеми сутності юридичної особи та наукові перспективи його рішення. Констатується широке поширення формальних теорій юридичної особи, які ігнорують це питання. Розглядаються основні віхи історії філософсько-правової думки про сутність юридичної особи. Звертається увага на домінуюче значення в дореволюційній правовій науці теорій уособлення і реального суб'єкта. Протилежні результати цих теорій із позиції загальноприйнятих норм наукового дослідження визначаються як допустимі. Наголошується на незавершеності такого пошуку у вітчизняній юридичній науці. Проблемні аспекти пошуку сутності юридичної особи зв'язуються з визначенням сфери і меж застосування тієї чи іншої теорії, розстановкою пріоритетів між ними або вибором певної доктрини як філософської основи тлумачення і застосування законодавства.

Констатується, що у правовій реальності існують різноманітні теорії юридичних осіб (теорія фікції, теорія «персоніфікованої мети», органічна теорія, реалістична теорія, теорія колективу, теорія держави, теорія директора, теорія соціальної реальності, теорія соціальних зв'язків тощо). Множина цих теорій дозволяє стверджувати, що юридична особа – це категорія штучна, яка позначає самостійний суб'єкт права із фікційною природою створення та функціонування. Ці теорії мають за мету надати пояснення сутності правової природи юридичної особи як учасника суспільних відносин, врегульованих правом. Підтримується позиція про те, що в контексті відшкодування шкоди юридичною особою у чинному Цивільному кодексі України частково відображена теорія колективу.

Робиться висновок, що подальші дослідження сутності юридичної особи можуть йти в напрямку вирішення зазначених питань. Проблемні аспекти пошуку сутності юридичної особи пов'язуються з визначенням сфери і меж застосування тієї чи іншої теорії.

Ключові слова: юридична особа, сутність юридичної особи, теорії юридичної особи, теорія фікції, теорія «персоніфікованої мети», органічна теорія, реалістична теорія, теорія колективу, теорія держави, теорія директора, теорія соціальної реальності, теорія соціальних зв'язків, юридична наука.

The article considers the main approaches to defining the essence of a legal entity, also it is emphasized that they originate in ancient Roman law.

In modern civilization there is a skeptical view of the legal significance of the problem of the essence of a legal entity and the scientific prospects for its solution. It is stated that formal theories of a legal entity that ignore this issue are widespread. The main milestones in the history of philosophical and legal thought about the essence of a legal entity are considered. Attention is drawn to the dominant importance in pre-revolutionary legal science of theories of personification and the real subject. Opposite results of these theories from the standpoint of generally accepted norms of scientific research are defined as acceptable and evaluated as positively solving the problem of the essence of the legal entity. At the same time, the incompleteness of this search in domestic legal science is emphasized. Problematic aspects of the search for the essence of

a legal entity are associated with defining the scope and limits of application of a theory, prioritization between them or the choice of a particular doctrine as a philosophical basis for interpretation and application of law.

It is stated that in legal reality there are various theories of legal entities (theory of fiction, theory of “personified goal”, organic theory, realistic theory, collective theory, theory of state, director’s theory, theory of social reality, theory of social relations, etc.). Many of these theories suggest that a legal entity is an artificial category that denotes an independent subject of law with a fictional nature of creation and operation. These theories aim to provide an explanation of the essence of the legal nature of a legal entity as a participant in social relations governed by law. The position is supported that in the context of compensation for damage by a legal entity in the current Civil Code of Ukraine partially reflects the theory of the team.

It is concluded that further research on the nature of the legal entity may go in the direction of addressing these issues. Problematic aspects of the search for the essence of a legal entity are associated with the definition of the scope and limits of application of a theory.

Key words: *legal entity, essence of legal entity, theory of legal entity, theory of fiction, theory of “personified goal”, organic theory, realistic theory, theory of collective, theory of state, theory of director, theory of social reality, theory of social relations, legal science.*

Вступ. Загальновідомим є те, що юридичні особи виступають суб’єктами не тільки цивільних правовідносин, а й публічних галузей права (конституційного, адміністративного та ін.). Сьогодні не припиняються дискусії з питання визнання юридичних осіб суб’єктами права. Включення юридичних осіб практично в усі сфери життя створює необхідність детального вивчення їх проблематики і визначення місця в системі правовідносин. Проблема визначення правового становища юридичних осіб, необхідність продовження розробки цього поняття і його інтеграції в українське законодавство також не має загальновизнаного підходу.

Постановка завдання. Актуальність теми відображена і в зазначеному правознавцями явищі набуття інститутом юридичної особи не тільки міжгалузевого, але і базового характеру для різних галузей права.

Зростаюча роль юридичних осіб для соціально-економічного життя суспільства не могла не викликати інтерес у цивілістів, які зробили найбільший внесок у розвиток вчення про юридичних осіб. Водночас стає очевидно, що сучасні підходи до розуміння юридичної особи, засновані виключно на цивільно-правовому тлумаченні, не повною мірою відповідають сучасним запитам теорії та практики і призводять до необхідності застосування міждисциплінарного підходу.

Питання сутності та правової природи юридичних осіб тією чи іншою мірою розкриваються у дослідженнях багатьох вчених, зокрема В.Т. Борисова, І.В. Спасибо-Фатєєвої, Н.С. Кузнєцової, Р.А. Майданіка, І.М. Кучеренко, Р.Б. Прилуцького, Я.М. Шевченко, В.М. Кравчука, Ю.М. Юркевича, В.Ф. Піддубної, В.Д. Фролова та ін.

Постановка завдання. Метою статті виступає дослідження основних підходів до визначення сутності юридичної особи, правових підстав правоздатності юридичної особи.

Результати дослідження. Тривалий час учені намагаються знайти ключ до виявлення сутності юридичної особи. Римській правовій системі були відомі утворення – союзи, які виступали носіями загальних інтересів для невизначеного кола осіб, котрі не мають ознак людини. Юристами Римської республіки обговорювалися ідеї існування організації (союзів), наділених нероздільним, відокремленим майном (приватних корпорацій, колегій), які виступають у цивільному обороті від власного імені (міських общин), існування яких загалом не залежить від змін у складі учасників.

У класичний період розвитку римського права теорія існування таких утворень набули більш виразного характеру. Відповідно до поглядів римських класичних юристів суб’єктом права може бути лише людина, оскільки вона має волю та інтерес, може бути носієм суб’єктивних прав. У союзи людей не можливо вказати певну людину, яка б виступала володільцем загальних прав для невизначеної групи осіб. Відповідно, на думку римських юристів, не може бути і мови про союз людей як про суб’єкта цих прав. Незважаючи на це, існувала необхідність об’єднання людей для реалізації спільної мети. Тож у практичному контексті право все ж створює суб’єкта, тобто право допускає фікцію, припущення, що в цьому разі ніби існує фізична особа, ніби лю-

дина, якій належать права. Розглядувана теорія поширювалася на визначення правоздатності союзів у статусі юридичних осіб. За загальним правилом, союзи визнавалися здатними мати лише майнові цивільні права: речові, зобов'язальні права та борги, а також вести всі процеси. Але у сфері спадкового права їхня правоздатність була обмежена. Загалом слід констатувати, що теорії юридичної особи, розроблені у римському праві, були недосконалими, хоча вони є цінними для подальших законодавчих підходів до цієї юридичної категорії.

У сучасній правовій науці значна увага приділяється дослідженню вчення про юридичну особу. Це зумовлено, зокрема, тим, що юридичні особи є ключовими суб'єктами в державах із розвинутою економікою. У правовій реальності існують різноманітні теорії юридичних осіб (теорія фікції, теорія «персоніфікованої мети», органічна теорія, реалістична теорія, теорія колективу, теорія держави, теорія директора, теорія соціальної реальності, теорія соціальних зв'язків тощо). Множина цих теорій дозволяє стверджувати, що юридична особа – це категорія штучна, яка позначає самостійний суб'єкт права із фікційною природою створення та функціонування.

Перша наукова теорія про юридичну особу відома саме сучасній цивілістиці під назвою «теорія фікції». Творцем цієї теорії вважається Фрідріх Карл фон Савіньї [1, с. 132–133]. Відповідно до цього вчення юридична особа – це штучний фікційний суб'єкт, що допускається лише з юридичною метою. Як фікція, юридична особа не може мати свідомості, волі та дієздатності. Притримуючись цієї позиції науковці відзначають, що органи юридичної особи відіграють щодо неї таку ж роль, як і опікуни стосовно недієздатних. Таким чином, юридична особа в теорії фікції – це просто поняття, яке не існує в дійсності. Фікційна природа юридичної особи як суб'єкта права передбачається у її формі, сутності та штучності створення.

Прихильники теорії фікції юридичної особи своєрідно формулюють проблему правосуб'єктності юридичної особи. Вони визнають недієздатність юридичної особи та вирішують питання її участі у правовідносинах із допомогою інституту представництва. Насправді в об'єктивній дійсності неможливе існування суб'єктивного права без його носія – суб'єкта, оскільки суб'єктивне право – це забезпечена законом міра можливої поведінки особи, спрямованої на досягнення відповідної мети. Без особи не може існувати і поведінка. Відповідно, якщо юридична особа може володіти суб'єктивними правами, то вона є реально існуючим явищем, а не юридичною фікцією.

Засновником теорії колективної власності вважається французький науковець М. Планіоль. Відповідно до його теорії юридична особа визнається корпорацією, яка діє в інтересах її членів для об'єднання спільних капіталів. Колектив власників, об'єднуючись у корпорацію, таким чином управляє своїм майном. Під юридичною особою розуміється колективне майно, яке походить від інших осіб та існує відокремлено від індивідуальної власності, перебуває у володінні певної групи людей.

Асоціація у контексті однойменної теорії забезпечує можливість її членам об'єднати своє майно. Метою такої діяльності є страхування від ризику накладення на майно стягнення за особистими боргами членів асоціації [2, с. 39–40].

Відповідно до положень теорії персоніфікованої мети необґрунтовано стверджувати, що «немає майна без особи». Прихильники цієї теорії вважають, що майно або право може належати не тільки кому-небудь, але й чому-небудь. У їхньому розумінні слід виділяти особисте та цільове майно. Оскільки метою створення юридичної особи є лише управління майном, то юридична особа і є цією персоніфікованою метою.

Представник теорії інтересу Р. Ієрінг вважав, що дійсним носієм цивільних прав є лише людина. Юридичну особу представляє група людей. М.М. Коркунов розглядав юридичну особу як своєрідні дужки, в які вкладено спільні інтереси певної групи осіб [3, с. 73]. В. Брисова пише, що «категорія інтересу – загально наукова й означає зумовлену суспільним характером потребу суб'єкта користуватися конкретним соціальним благом» [4, с. 125]. У цьому контексті І. Красько [5, с. 3] та В. Кравчук [6; 7] майже одноставно стверджують, що юридична особа є формою реалізації прав засновників, яка діє в їхніх інтересах.

Досліджуючи питання про сутність юридичної особи, не слід заперечувати її реальність. Необхідна теорія, яка б базувалася на реальності існування юридичної особи як особливого суб'єкта права, що не обмежується лише сумою індивідів, тому має свій зміст і форму. Підвалини такого підходу були закріплені у теорії соціальної реальності. Відповідно до цієї теорії помилка римських юристів і їхніх послідовників полягала у тому, що вони змушені були вдаватися до теорії фікції чи визнання безсуб'єктних прав у всіх тих випадках, коли права належать не окремим фізичним особам. Як видається, ця позиція є досить суперечливою.

Теорія соціальної реальності визначає юридичну особу як живу клітину соціального організму. Зауважувалося, що реальність фізичної особи має не фізичний, а правовий характер. Прихильники теорії заперечували поділ правоздатних осіб на фізичних і юридичних, вважаючи, що законодавство і практика повною мірою можуть оперувати термінами «особа» чи «суб'єкт права». Відповідно до розглядуваної теорії юридична особа є дієздатною, наділеною волею. Суб'єкти, які дотичні до прийняття рішень юридичної особи, не є представниками, котрі перебувають ззовні цієї структури. Вони є органами, які входять в її склад. У зв'язку з цим юридична особа визнається здатною до вчинення цивільних правопорушень – деліктів: якщо органи такої юридичної особи у межах своїх повноважень, своєї посадової діяльності проявили винну волю, то цивільне право може вважати цю винну волю волею самої юридичної особи та покладати на неї обов'язок до відшкодування збитків.

Також розвинувся теоретичний напрям, у якому юридична особа визнається «техніко правовою конструкцією». Так, М.М. Коркунов писав, що носієм права може бути лише людина, а юридична особа – це лише спосіб існування правових відносин між людьми, які входять до її складу. На думку вченого, мета юридичної особи – це людські інтереси, спільні для певної групи людей. Діяльність юридичної особи – це діяльність її членів і представників. Воля юридичної особи – це воля окремих особистостей [3, с. 209–211].

Цивілісти радянської доби намагалися обгрунтувати сутність юридичної особи в контексті існуючої соціально-економічної дійсності. Як наслідок, виникає ціла низка теорій, у яких юридична особа розглядається у площині виникнення та розвитку державних колективних утворень (установи, підприємства). Слід виділити теорію колективу, держави, директора, організації, тощо. Центральне місце у вказаних теоріях займало питання першоджерела суб'єкта права – хто стоїть за юридичною особою та визначає її волю (держава та колектив). Більшість теорій за своїм змістом зводилися до інтерпретації господарських правових взаємовідносин держави, колективу й адміністративного апарату. Ключовим узагальнюючим формулюванням цих концепцій є положення, відповідно до якого саме трудовий колектив, заснований на спільності мети та принципів співробітництва, поєднує інтереси окремого підприємства та народного господарства, інтереси людини та суспільства загалом [8]. У цей період радянські цивілісти виділяли цілу низку ознак, якими характеризується юридична особа, а саме організаційна єдність, майнова відокремленість, участь в обороті від свого імені, самостійна майнова відповідальність, здатність виступати позивачем чи відповідачем [9, с. 44–45].

Розвиваючи теорії юристів XIX – початку XX ст. про юридичну особу як реального суб'єкта права (соціальну реальність), радянські цивілісти дійшли висновку, що юридична особа є соціальною реальністю, носієм самостійних цивільних прав та обов'язків, наділеною майном для здійснення відповідних завдань [10, с. 64]. Відомий цивіліст О.С. Йоффе відзначав недоліки теорії держави та теорії директора щодо констатації сутності юридичної особи. У контексті теорії держави вчений зауважує, що, коли виникає доцільність встановлення відносин між державними органами, слід констатувати, що у них держава взаємодіє сама із собою. Аналогічно у теорії директора вбачається ототожнення державної юридичної особи з її директором [11, с. 268, 270].

Відповідно до теорії правових засобів юридична особа визнається засобом чи, по-іншому – ознакою, що дозволяє організації самостійно брати участь у цивільному обороті. Прихильники цієї теорії вважають, що юридична особа як засіб, не має ототожнюватися ні із самою організацією як стійким структурним утворенням, ні з трудовим колективом, а тому виступають проти пошуку людського субстрату [12, с. 161]. Слід погодитися з тим, що юридичну особу не слід ототожнювати із трудовим колективом. Поряд із цим є не правильним визнавати юридичну особу засобом. Засобом насамперед виступають ознаки, якими характеризуються організації, що набувають статусу юридичної особи.

Аналіз змісту теорії юридичної особи дозволяє констатувати, що за сучасних умов поширюється погляд на юридичну особу як на реального суб'єкта. Характеризуючи ще проект ЦК України А.С. Довгерт відзначав, що «юридичні особи – це реально існуючі суб'єкти відносин» [13, с. 336]. Застосовуються позитивні аспекти також інших теорій юридичної особи, які розроблялися раніше. Так, Р.Б. Прилуцький стверджує, що з теорії фікції слід зробити декілька важливих висновків: 1) якщо дієздатними є органи юридичної особи, спеціально створені для організаційних і представницьких цілей, то тільки вони правочинні виступати від імені самої юридичної особи; 2) якщо юридичні особи існують не самі по собі, а лише внаслідок визначення права, то вони не можуть створюватися вільно, а виникають лише в порядку й на основі соціального державного дозволу [14, с. 43]. Теорія безсуб'єктного майна дозволила виділити

майнову самостійність і відокремленість майна як ознаки юридичної особи. Виходячи з теорії колективу, С.Н. Братусю вдалося визначити концепцію про відповідальність юридичної особи за дії її працівників як за свої власні [10, с. 64]. У чинному ЦК України це положення закріплено у ст. 1172, відповідно до якої юридична або фізична особа відшкодовує шкоду, завдану їхнім працівником під час виконання ним своїх трудових (службових) обов'язків [15]. Д.В. Жеков зазначає, що «сучасна доктрина юридичної особи загалом базується або на фікційній, або на органічній (реалістичній), або на позитивістських теоріях юридичної особи, практично не вносячи нічого принципово нового в жодну з них» [16, с. 127].

Висновки. Аналіз вироблених цивілістами у різні періоди концепцій юридичної особи дозволяє констатувати різновекторність розглядуваного соціального явища. Поступово відбувалося перенесення дискусії про поняття і сутність юридичної особи зі сфери абстрактних висновків у сферу публічного і приватного цивільного права.

Сучасний етап формування вітчизняної цивілістики пов'язаний із новим витком розглядуваного правового феномену. Розглядаючи об'єкт свого дослідження із різних ракурсів, акцентуючи увагу на окремих складниках конструкції юридичної особи, сучасні юристи намагаються розширити розуміння сутності цього поняття, привести її в належну практичну відповідність із реаліями життя (правової сфери, соціально-економічної тощо).

Список використаних джерел:

1. Савиньи Ф.К. Система современного римского права : в 8 т. Т. 2 / пер. с нем. Р. Жигулина ; под ред. О. Кутателадзе, В. Зубаря. Одесса : Центр исследования права им. Савиньи, 2012. С. 132–133.
2. Грешников И.П. Субъекты гражданского права: юридическое лицо в праве и законодательстве. Санкт-Петербург : Изд-во «Юридический центр Пресс», 2002. 331 с.
3. Коркунов Н.М. Лекции по общей теории права. Москва : РОССПЭН, 2010. 520 с.
4. Борисова В. Теорії сутності юридичної особи: історія і сучасність. *Вісник Академії правових наук України*. 2001. № 4 (27). С. 117–130.
5. Красько И. Некоторые проблемы теории юридических лиц и их прикладное значение (классификация, корпоративные права, ответственность участников). *Предпринимательство, хозяйство и право*. 1998. № 10. С. 3–5.
6. Кравчук В. Правові ознаки юридичної особи. *Предпринимательство, хозяйство и право*. 1999. № 1. С. 11–13.
7. Кравчук В. Засновник – підприємство: сутність взаємовідносин. *Право України*. 1998. № 8. С. 103–108.
8. Венедиктов А.В. Избранные труды по гражданскому праву : в 2 т. Т. 2. Москва : Статут, 2004. 557 с.
9. Грибанов В.П. Юридические лица. Москва : Изд-во МГУ, 1961. 115 с.
10. Братусь С.Н. Субъекты гражданского права. Москва : Госюриздат, 1950. 367 с.
11. Иоффе О.С. Избранные труды по гражданскому праву: Из истории цивилистической мысли. Гражданское правоотношение. Критика теории «хозяйственного права». Москва : Статут, 2000. 771 с.
12. Пугинский Б.И. Гражданско-правовые средства в хозяйственных отношениях. Москва : Юридическая литература, 1984. 224 с.
13. Довгерт А. Кодифікація приватного (цивільного) права України / за ред. А. Довгерта. Київ : Український центр правничих студій, 2000. 336 с.
14. Прилуцький Р.Б. Основні теорії юридичної особи та їх вплив на розвиток організаційних форм суб'єктів господарювання. *Юридична наука*. 2013. № 2. С. 35–49.
15. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40. Ст. 356.
16. Жеков Д.В. Поняття юридичної особи та її ознаки. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2014. Вип. 4. Т. 1. С. 125–128.